

Мр Крсто ПИЖУРИЦА

КРАЉ НИКОЛА И ЊЕГОВ ДВОР У ПРОЗИ МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Предметна тема је широког спектра и овдје се, с обзиром на расположиво вријеме, сва њена елаборација не може презентирати. Зато се мора сажети.

Црногорског књаза-краља Николу I Петровића (1841-1921) Лалић је први пут (у дјелу) споменуо у приповијести „Предсмртне поруке”, а потом и у приповијести „Раде Башић”, када је, сликајући четнички затвор у Колашину, у који Башића доводе као заробљеног партизана, казао: „Додатак је била ова једноспратна зграда бившег начелства са својих десет соба означених бројевима – њу су претворили у затвор кад су злогласни ‚волтови’ краља Николе били већ препуни окованих несрећника”.¹ Природа Лалићеве прозе, касније, није захтијевала мотивско враћање споменутом књазу-краљу, будући да је Лалић, како се зна, изабрао рат и ослободилачку борбу као инспиративно подручје, а тамо није било мјеста краљу, његовој породици и владавини. Истина, краљ би се могао смјестити у шири материјал што га назначује један дијалог који воде герилци у једном тренутку сижејних токова „Раскида”, као што се појављује у трима приповијеткама „Посљедњег брда”, али то не помјера наша сазнања да се у ратној прози М. Лалића Никола Петровић (краљ Никола) не појављује – нити као јунак носилац радње, нити у алузијама других јунака. Сретамо га тек у тзв. Лалићевој тетралогiji, али и тамо мање у „Гледајући доље на друмове”, а више у „Ратној срећи”, „Докле гора зазелени” и роману „Заточници”. Изузев дневничких записа Пеја Грујовића у „Заточницима”, „Докле гора зазелени” и „Гледајући доље на друмове” и неких поглавља из „Ратне среће” тематика тих Лалићевих романа се и поклапа са владавином краља Николе, а како је он био на челу државног организма Црне Горе то је сасвим природно да је Лалићева прича о Црној Гори из периода прва два десетљећа двадесетог вијека истовремено и прича о црногорском књазу-краљу тога доба. Прва половина двадесетог вијека

¹ М. Лалић, *Изабране приповијестике*, 1950, Народна књига, Цетиње, стр. 94.

(и црногорског живота у њему) доживјела је умјетничку транспозицију у свеобухватном дјелу Михаила Лалића. У том рвању са временом и историјом, Лалић се сучелио и са црногорским књазом, односно краљем Николом.

Лалићев однос према Николи Петровићу није историчан у смислу сагледавања историјске димензије тога црногорског владара, нити је ослобођен патине времена које је обликовало (у знатној мјери) Лалићев умјетнички поступак. Писца Лалићеве провенијенције немогуће је ни издвојити из времена и посматрати га ван временског контекста, а зна се – из тога произлази и пишчев умјетнички поступак при сагледавању историјске истине или пројектовању могућег у умјетничком тексту. К томе, Лалићев однос према краљу Николи је дио његовог односа према црногорској историји и традицији уопште, а он је изоштрен и строг: ми мислимо да нико није демистификовао црногорски морал и романтичарске заносе и слике о Црногорцима колико (и како је то учинио) М. Лалић: Издаја и Истрага су двије главне вјечне теме Црне Горе, далеко важније од производње и потрошње, констатује Лалићев Пејо Грујовић.

Тон Лалићевог односа према краљу Николи наговијештен је већ оном напоменом у цитату који смо навели „злогласни волтови краља Николе” и задржан је до краја. Тек је ту и тамо понешто блаже рекао о краљу Николи, попут оне мисли да је „заиста имао заслуга, и то заслуга не само за Црногорце”, иначе је, најчешће, био критичан.

Лалић није био систематичан док је говорио о краљу Николи. Није истрајавао нити у праћењу његове владарске активности, нити у праћењу његовог породичног живота или његових моралних вриједности из којих би слиједила норма живљења. У његовом дјелу Никола није оно што је Карађорђе или Милош у романима Душана Баранина, већ писац о њему говори најчешће језиком других јунака, и најчешће у контексту (других) збивања. Уз то, као узгред, ријеч потече о другим члановима краљевске породице, при чему пада у очи да о принцезама (краљевим кћеркама) и краљици Милени није ништа говорио.

Лалић је за име краља Николе везао гомилу атрибута врло лоше конотације. Цитирао је Спиридона Гопчевића, који га је назвао „великим одмаралом”. Краљева инертност, по Лалићевом виђењу, особито је дошла до изражаја у задњим деценијама његовог живота, а нарочито у борбама за Скадар током Првог балканског рата. Иако је књаза Николу означио као индиректног кривца за новшићку погибију Црногораца, ипак је о његовим војничким квалитетима највише говорио онда када је писао о учешћу Црногораца у балканским ратовима. Судбину Црне Горе у збивањима почетком вијека Лалић је посматрао у контексту збивања у Европи, особито у односу Србије и Црне Горе с једне и Русије с друге стране. Лалићев јунак Пејо Грујовић у присјећањима о јуришу Црногораца „испред Великог Бардањола и у Циганским потоцима поред Скадра”, што он назива бесмислицом, поставио је питање учешћа Црне Горе у балканским рато-

вима и касније у Првом свјетском рату. О уласку Црне Горе у Први балкански рат, Лалићев јунак каже: „Заиста се Николи журило, а било му је и до невоље: земљица мала, војска мала, потребе велике, а велики се грабеж спрема да настане на Балкану. Знао је да му неће помоћи то што је он зачетник савеза и што је његова зубља најстарија. Милости се није надао, нарочито не од Србије, чија је влада покушала да га и ту заобиђе те да његово учешће избјегне кад се буде плијен дијелио”.²

Први дани Првог балканског рата, по виђењу Лалићева јунака, доносили су Црној Гори успјехе: „Све је ишло глатко као подмазано”, каже Пејо Грујовић, „све победа за победом – мале, чисте, неоспорне, нанизане једна до друге као да спремамо китан ђердан за огуљени врат Црне Горе”. Лалићев јунак саопштава да је „Источни одред био за мјесец дана ослободио Мојковац, Бијело Поље, Пљевља и Сјеницу, Беране, Плав и Гусиње, Пећ и Ђаковицу”. Он саопштава да је Радомир Вешовић, послѣје заузећа Дечана, добио генералски чин телеграмом краља Николе: „Честитам успјех, храбри генерале!” Међутим, дошла је Богићевица. Лалићев јунак саопштава да је бригадир Вукотић дванаестонашембарске ноћи 1912. год., при преласку преко Богићевице, наредио црногорској војсци „јуриш на вјетар и сметове”. Он саопштава да је та ноћ коштала Црногорце „осамдесет и два живота, у којој је свако остарио бар за годину или двије”. Пејо Грујовић је једак при сјећању на те дане и ноћи. Он је пун ироније при спомену понашања власти и господара према црногорској војсци. Особито је критичан према одлукама о задржавању Црногораца у наступању према Скадру. На нишану његове критике су краљ Никола и престолонаследник Данило.³ Критичан је и према примирју (закљученом на фронту), за које каже да „луђег примирја није било откад се пише историја”.⁴

Битку за Скадар Лалићев јунак Пејо Грујовић назива „Николином касапницом” Црногораца. Сусрет црногорске војске под Скадром са жицом турских утврђења импресивно је сликан. За губитке Црногораца и понижење њиховог оружја под Скадром, Лалић преко Пеја Грујовића окривљује краља Николу и његове синове. „Да су ствари текле како је требало”, каже Пејо Грујовић, „да смо имали боље вођство, не би било нужно да се око Скадра ангажује чак ни пола војске црногорске”. И смрт Блажа Бошковића деморализаторски је дјеловала на војску, по Грујовићевом виђењу ствари. „Да је на челу Зетског одреда остао Блажо Бошковић”, каже Лалићев јунак, „заузео би Скадар из залета: зато

² „Сабрана дела Михаила Лалића”, Нолит-Побједа, Београд-Титоград, 1979, *Зайчоници*, стр. 54. (У даљем раду сви позиви биће везани за то издање).

³ *Зайчоници*, 247.

⁴ *Зайчоници*, 254.

су га и убили Петровићи – да им славу не помрачи!”. Бошковићева смрт пријетећи је дјеловала на друге старјешине, спутавала је њихову иницијативу и слободу одлучивања. Пејо је то показао на односу престолонаследника Данила према Митру Мартиновићу.

Лалић је језиком Пеја Грујовића поставио питање: „Ако освојимо скадарске ћепенке и џамије и мејтепе и бурдеље – коју ћемо корист имати од тога?” Његов одговор је – малу. „Главна им је нада и жеља”, каже, „равна земља”, али потом наставља: „Раздијелиће је краљ Никола право ка бог – бригадирима, командирима, министрима, перјаницима, баљемезима и гатарамма – као што је и никшићку дијелио све онима који је неће ни орати ни копати”.⁵ Пејо Грујовић цитира војводу Гавра који је изјављивао: туђ је Скадар, албански је, немамо ми снаге да етнички асимилирамо тај отпорни елемент. Шире гледано, Пејо каже да је „освајање Скадра било нешто што се мора”, али као европски проблем – и Европа је требало да пружи помоћ. Грујовић је похвале црногорској војсци под Скадром сажео у исказ: „Циљ је могао бити бољи, али би се на земљином шару тешко нашли пожртвованији поборници”. У „Ратној срећи” о тој црногорској војсци казао је да је „то била можда једина на свијету војска од које је за пола године ратовања само један борац заробљен, а и тај тек пошто је тешко рањен...” Краља Николу је Лалићев јунак ставио у сам врх узрочника невоља црногорске војске под Скадром. Сумиране, Лалић их је овако видио: „Тако су се гомилали промашаји, неуспјеси, погибије и несреће. Још нико их није набројио нећу ни ја. Узроци су различити: непознавање непријатеља, старинска војна организација на племенској бази, подешена да се ослони више од њега на јунаштво а врло мало на квалитет наоружања и ратну вјештину; команданти неуки и неспособни да остваре повезивање, синхронизацију и сарадњу већег броја јединица у акцији... Но, теже је од свега тога притискало нашу војску Николино мијешање и његови планови. За њега више није било главно да се заузме Скадар на Бојани, но да се слава те побједи припише његовом сину Данилу, те да тога ограниченог полутана, калемара, представи као војсковођу и наду нације”.⁶

И у *post factum* је краљ Никола под лупом Пеја Грујовића. Он каже: „Најгоре прође Црна Гора, као што јој и име каже: Имала је вјеру у ратну срећу краља Николе, па је најзад и ту вјеру изгубила, а за губитак њега самог окривила. Још сам био у болници кад поче да кружи богомољска прича: краљу је, кажу, све за руком ишло откад је добио од Абдул Хамида на поклон дворца Мерџан у Цариграду и у том дворцу извор воде светог Пантелејмона, а све му је пошло наопа-

⁵ *Зайчоници*, 256.

⁶ *Зайчоници*, 273.

ко откад је продао невјерницима икону свеца и кандило пред иконом заједно с тим дворцем...”⁷

Краљ Никола, или Николица, како су га понекад из пакости звали Срби, неславно је прошао под лупом Лалићевог јунака и у учешћу црногорске војске у Другом балканском рату, тзв. бугарском. Пејо Грујовић мисли да црногорску војску, изгладњелу и измучену под Скадром, тек враћену отуда, није требало на Бугарску нити слати. У том смислу он се позива на одговарајући историјски документ. Штавише – војска у почетку није ни знала куд иде. Циљ окупљања војске и правац њеног (даљег) кретања саопштио је тек краљ. Кад се појавио изгледао је као увела ружа, али он по Лалићеву јунаку ружа никад није ни био. Казао је: „... наш савезник Бугарска (...) прекршила је уговоре и напала Србију. Ви идете да помогнете браћи Србима и да казните Бугаре. Срећан вам пут био. Пошто не могу загрлити сваког ратника, ево у име све војске грлим Илију Гашова Павићевића. Срећан вам пут јунаци”.⁸

Слике односа српске команде и црногорске војске на Брегалници 1913. год. у виђењу Лалићевог јунака су оптужујуће. Оптужујући Јанка Вукотића за јадно стање црногорске војске на Брегалници, Лалић посредно оптужује и краља Николау, као њеног врховног заповједника. У Грујовићевим записима о позицији црногорске војске на Брегалници налази се и ово: „У биографији војводе Путника набројане су и обрађене његове заслуге за побједу над Бугарима, помињу се и поједине операције и јединице које су их изводиле, али нема ни ријечи ни помена о црногорским бригадама које су тамо оставиле три стотине својих мртвих и одатле за собом одвукле седам стотина рањеника. Као да нам је име ружно, просто или непристојно – господа ђенералштабни и остали великаши не могу од стида да га помену”.⁹

Први Грујовићев запис о црногорској војсци током Првог свјетског рата датиран је са 5.VIII 1914. год., а посљедњи са 7.I 1916. год. Између та два датума текле су операције црногорске војске. О санџачкој војсци под Мојковцем Пејо ништа значајније не саопштава, али наводи датум капитулације Црне Горе и Вукотићев проглас Црногорцима тим поводом. Из Пејових записа сагледава се чудна игра Србије и Русије око Црне Горе и, саобразно томе, неславан завршетак црногорске самосталности. У тој игри краљ Никола се не види, као да се не сналази, као да је у позадини збивања. Сва збивања на релацији Црна Гора-Србија-Русија трасирана су руском политиком коју Пејо предочава овако: „У замагљеном Петрограду, на залеђеној ријечи Неви, 3. фебруара 1914, на

⁷ *Зайчници*, 281.

⁸ *Зайчници*, 341.

⁹ Исто, 350.

конференцији царских руских ђенерала, министара и државних савјетника, гдје се расправљало о судбини савезника на Балкану – као некад на Олимпу, гдје су богови одлучивали о судбини града Троје – кројена је црна капа Црној Гори, као што њеном имену приличи. Ту се савјетник кнез Трубецкој сложио с мишљењем шефа ђенералштаба Шилинског 'да је једна јака црногорска војска за нас (Русе) непожељна'. Сазонов је из тога закључио: 'Такво стање ствари би природно дозволило да се знатно ограничи обим наше новчане помоћи Црној Гори'¹⁰. Пејо Грујовић записом хоће да каже да се „даљи развој догађаја одиграо сасвим у складу с наведеним мишљењем”, а да је капитулација Црне Горе јануара 1916. године нормална последица таквог стања ствари. Пејо у мемоарима из Првог свјетског рата не доноси говоре, прогласе, наредбе, телеграме, прокламације краља Николе. Међутим, занимљив је у записима „како смо и зашто рат изгубили и оружје положили пред јачом силом први пут откад постоји име Црне Горе”. Један јунак ове прозе каже за краља Николу „онај стари глумац спаси гузицу преко мора”, указујући тиме на његово бјекство из домовине. У „Прелазном периоду” назвао га је „самозваним царем јунака” (који је) „побјегао прије но је представа завршена, а оставио своје Црногорце на цједилу”.

У контексту тих збивања и насловне теме, није могућно заобићи анализу односа двију владавина – српске и црногорске, у виђењу Лалићева јунака Пеја Грујовића. То не само с историјског аспекта колико и по самој чињеници да је краљ Никола био у Црној Гори оличење власти која другој страни није одговарала. Просто да човјек не повјерује свему ономе што сазнаје из Лалићева писања: његово виђење српско-црногорских односа је поразно.

Срби су краља Николу звали Николицом. Заузврат или паралелно са Николицом – Црногорци су Николу Пашића звали Бајом (Баја) или Шајлоком (јунаком Шекспирових драма). Еуфемизам, иронија или цинизам су асоцијације које изазивају наведени деминутиви – хипокористици или поређења, а све то одсликава стање односа међу људима, владама или државама. Скоро сва понашања Срба према краљу Николи и црногорском двору, или обрнуто, у виђењу Лалићева јунака, одвијала су се у сјенци наведеног деминутива – хипокористика или поређења. А то је, и даље, за чуђење.

Хипотетично је наше мишљење да ли коријени нетрпељивости Срба и Црногораца сежу од Његоша или не – ми имамо на уму Његошев однос према Доситеју или према Милошу Обреновићу. За Милоша је рекао да је „пакосни и лаживи несрећник којег гред сви пороци најгаднијег тирјанина”, а нешто слично или блаже и за Доситеја. Лалић сам саопштава у роману „Докле гора зелени” да је „самосталност и слобода Црне Горе сметала интересима србијан-

¹⁰ Гледајући доље на друмове, 50.

ских великаша већ одавно. Ни кнез Милош је није трпио, ни његови насљедници”, па се ми у хипотези и на то наслањамо. Али и на друго. Да црногорски монарх није био врховни господар државе и врховни заповједник војске, ми му не бисмо стављали у гријех што адекватно није реаговао на понижавајуће услове у које је српска страна доводила Црну Гору и њену војску, овако – мора се.

У поглављу „Снови и сусрети” романа „Гледајући доље на друмове”, Лалић је донио запис: „Док размишљам о односу краљевине Србије према краљевини Црној Гори, то јест Николе Пашића према његовом имењаку са Цетиња, чини ми се да би се тај однос могао изразити стиховима из личке пјесме:

Вук магарца на плот нагонио
еда би му ногу саломио...

И успио је у том настојању”.

Лалић Пашића оптужује за некоректност према Црној Гори на свим линијама контакта (и могуће сарадње). Његова проза пуна је слика у којима се оптужују Пашић, Пешић и српски команданти према Црногорцима и њиховим војним структурама. Он, међутим, не подваја Пашића и Пешића по трагичности посљедица њихове активности за будућност Црне Горе. (О томе опширније у објављеном прилогу). У тим комбинацијама види се и однос српске политике према црногорском монарху.

Лалић, међутим, није једностран у критици српске политике према Црној Гори и краљу Николи, већ он посматра и другу страну, тј. црногорску. У роману „Докле гора зазелени” налазе се поглавља „Полемика с аветима” и „Пророк Лазар и његово предсказање”, а у њима и доста онога што би се могло назвати пишчевим ставом (а односи се на нашу тему). У другом поглављу је и размишљање Пеја Грујовића о томе зашто је црногорска страна назвала Пашића Шајлоком кад „наш Баја с дугом брадом нема за шта да се свети Црној Гори...” Пејо Грујовић, ипак, наставља: „Но, кад сам мало размислио, ипак сам се присјетио – није баш да нема!... Пружали су наши руке према Мостару и Дубровнику, пјевали пјесму о Призрену, заузели Пећ и Скадар и Дечане без питања – а Баја сматра да он треба да одреди ко је насљедник Немањића. Умију наши да досаде хвалећи се побједама из прошлости, из далеке и легендарне, а Баја зна с колико су митраљеза у рат ушли!... Хвали се кнез Никола своје зету Карађорђевићу црногорским побједама докле му је досадио те је за сав живот омрзнуо Црну Гору... Ни сам Скерлић није могао да отрпи хвалисање Василија Петровића из 1756. године, а и јесте претјерао кад напише: 'Расуђујем да у цијелом свијету нигдје ваљанога и слободнога народа нема до једнога црногорскога, у њега гледају околни народи хришћански...'"

Дотицање сегмента односа Србије и њених династија према Црној Гори и краљу Николи има сврхе утолико више што Лалићев јунак долази на помисао да на те односе гледа у свјетлости будућег уједињења и снажења Српства, као и сагледавања краљева односа према тим идејама. Ниче питање: колико је краљ Никола сметња томе. У Лалићевом писању краљ Никола се не изјашњава о уједињењу, али је оно као идеја присутно у свијести јунака који улазе у структурне токове његових романа. И комити у роману „Гледајући доље на друмове” дотичу се краља Николе и његове позиције.

Лалић је доста пажње посветио сучељавању краља Николе с одјеком незадовољства црногорских студената начином владавине књажевог режима са почетка 20. вијека. Краљев режим посматрао је и касније – у сукобу са политичком опозицијом њему и његовом двору. Лалићево писање о томе је његов допринос историји уставних и политичких борби у Црној Гори у прва два десетљећа овога вијека. Из Лалићеве прозе, особито из романа „Ратна срећа”, виде се не само појединци као носиоци активности у оквиру Црногорске универзитетске омладине (у Београду), већ се назире и њихове идеје, сукоби и размимоилажења, однос државне политике Србије према покрету, подозривост црногорског двора према Србији због подржавања црногорских студената и сл.

О мотивима незадовољства црногорских студената у Београду почетком овога вијека и њиховом организационом окупљању у Клубу студената Пејо Грујовић је говорио у неколико наврата. На једном мјесту у „Ратној срећи” он то вријеме назива „срећним временом дјетињих година двадесетог вијека”, кад је студентска омладина вјеровала „да је једини извор болести морала – стари књаз, његова самовоља, његова навика да бира послушне, а не паметне и поштене, његов режим и камарила”. Покрет је, каже он, био „црногорски, антиаполитистички, уједињашки”, који је имао „величанствене пројекте вавилонских кула на Балкану”. Лалићев јунак саопштава да је Црногорска универзитетска омладина објавила 8. новембра 1905. године у Београду проглас-манифест „против двора и удворица на Цетињу”, а дио тог текста гласи: „Из малог, сиромашног, патријархалног народа нарочито се истакао црногорски двор, чији је сјај и раскош превазишао снагу и моћ народа...” Текст даље наводи. Покрет студентске омладине, по оцјени Лалићева јунака, није много наудио црногорском двору, али га двор није ни подносио. Утолико више што је њиме, по његовој оцјени, манипулисала српска политика у потајној борби против књаза Николе. Лалићев јунак наводи да је двор организовао митинге против студената, а на оном на Ријечи Црнојевића „су нас назвали издајницима”, каже Лалићев јунак. Почело је чак и суђење, будући да су сви потписници *Прогласа* оптужени „за увреду и клевету Господара и његовог дома”. По Лалићевој оцјени суђење студентима (на Цетињу) показало је изукрштеност интереса – двора, владе и српске политике. Краљ Никола је осјетио прижељкивање српске политике да се

његов двор што суровије обрачуна са студентима, не би ли се тако искомпромитовао и тиме јој пружио бољу прилику за лакши обрачун са њиме, па је чак према студентима испољио благонаклоност. У вези са суђењем студентима, Пејо Грујовић је краља Николу назвао старим препредењаком.

По Лалићевом виђењу црногорске историје са почетка 20. вијека – десетогодишњу опозицију краљу Николи није представљала само црногорска студентска омладина, већ и тзв. клубаша, Народна странка и сл. Но, ни књаз није сједио скрштених руку. Двор са књазом на челу кренуо је у освету и обрачун са свим и свачим што му је било на путу апсолутистичке владавине. Обрачун са студентима кулминирао је у захтјеву „да Србија изагна из земље црногорске емигранте – не само оне осуђене у бомбашком процесу, но и друге”. Књажев закон топуза засмрдио је траговима нечовјештва. Лалић наводи писање Скерлићевих новина тим поводом. По Пејовом навођењу – дуга је листа недјела и жртава Николине освете. Огласила се „дугачка пушка Петровића”, која убија преко седам брда.

По Пејовом причању, власт књаза Николе је (из освете) запалила кућу Павлу Божовићу, убила је Душана Војводића, „уби бригадир Блажо Бајов Бошковић, туђом руком, и то каменом, рођака Борка Бошковића, пошто је сам књаз био овластио Блажа да ради шта хоће („све што учиниш, мојом си руком учинио”). Николу Митровића је за 20.000 динара смртно ранио повјереник црногорске владе, барјактара подгоричке варошке чете Риста Пејовића ухапсила је жандармерија, „неко га је везаног ударио да га ућутка”, натјераше Васа Ђулафића да бјежи у шуму, изазваше Лазара Сочицу. Од књажевих „заточника” Пејо Грујовић је нашао уточиште у Солуну: „То изгледа невјероватно, за нашу државност и слободу не баш похвално”, саопштава Пејо, „али је тако: у туђој земљи, и то баш у Турској, из које су нас дуго тукли таласи насиља, нашао сам мало завјетрине да се одморим од прогона. И уколико је ту моју слободу угрозила нека пријетња – опасност је долазила с наших страна, од самодршца са Цетиња, а никако од Турака”, каже он. „Цариград је пун убица из Црне Горе”, каже. Сам је, у Солуну, случајно избјегао смрт од руке књажевих плаћеника. Прст књаза-краља Николе и његовог двора Пејо Грујовић је видио у свим акцијама вођеним у Црној Гори у деценији од 1905. даље против опозиције и носилаца њене мисли. „Књаз даје правац и распоред хајке” каже Пејо у „Ратној срећи”.

Сумирајући аспект политичког понашања краља Николе и његовог двора у десетљећу од 1905. године, Лалићев јунак каже да се „не могу набројати сви злуми распуштене Николине војне силе и полиције, ни сви чиновни тужне наше комедије – ако смо у свему другом сиромашни, у силецијама и поганима не, но смо богати”. Отужну слику Николине владавине Пејо Грујовић надопуњује констатацијом: „Више смо се прославили за три године скандалима књажевог насиља но за три вијека битака, побједа и јунаштва у борбама за слободу”. Сличну мисао, ироничног подтекста, налазимо и у сљедећем запису Лалићева

јунака: „Сад кад се сјетим извјештаја и причања из тога времена, ја мислим да је Црна Гора задужила европску цивилизацију, ако не научним проналасцима, а оно бар увођењем неких нових облика насиља. И бојим се да ће нам их Европа ускоро показати усавршене”.

О утицају краљевске породице на краља Николу (у смислу понашања Жаклине Кенеди, Хелене, Хилари) Лалићев јунак ништа не пише. Краљица се (чини се) и не спомиње, али се краљева мајка, „Стана Бајичка” спомиње искључиво у негативном свјетлу. Оцјена Лалићева, међутим, краљевих синова је нешто друго, и то друго ваља споменути.

Лалићев јунак спомиње појединачно синове краља Николе, али их често спомиње и скупно. Он наглашава негативну улогу краљевих синова, Данила и Петра, под Скадром, а потом и несмотрен Петров сусрет с аустријским официром. Сагледавајући ратну ситуацију у марту 1915. године, Лалићев јунак, у извјесном војном безнађу, пита се на кога се можемо ослонити и у кога се надати, па потом каже: „Зар у 'Данила Калемара', најстаријег краљевог сина, њемачког зета и навијача?... Или у његовог млађег брата, Мирка, произвођача анонимних писама што су га и сами његови ближи прогласили за лудака?... Или у најмлађег празноглавца, што би за сукњу продао славу и државу, па и кад би та држава већа била”.¹¹ Краљеви синови су, по Грујовићевој оцјени, „били неспособни и невоспитани, и лијени и незналице, а два млађа још и силеције”. Пејове оцјене њиховог морала и понашања су негативне. Непатриотском држању краљевих синова, њиховој себичности, неморалу, самовољи итд. Лалић је придао и њихово германофилство, односно русофобију. Политички интереси Аустрије одређивали су њен благонаклон однос према Ст. Перовићу Цуци, а почетком 20. вијека њени државни интереси на подручју Црне Горе испољени су у придобијању симпатија синова краља Николе. Лалић о томе пише с ослонцем на Гавра Вуковића. Сумирајући сазнање о синовима краља Николе, Пејо Грујовић каже: „Укратко речено: сва три сина краља Николе за мене су одавно проблем: из наслеђа три најславније и заслужне и даровите црногорске породице – како то они изабраше да покупе и наслиједе само најгоре особине?... И то сваки неке друге?...”¹²

Лалић је цетињски двор, са књазом-краљем Николом у средишту, посматрао и у контексту економских збивања, економског раста Црне Горе, рекло би се у фази прве акумулације капитала. Нити књаз, нити двор, нити дворска камарила не изничу пред читаочевим очима у непрекорном, ружичастом свјетлу. И краљ Никола је, по Лалићевом јунаку, својим понашањем потврђивао да је економ-

¹¹ Докле Ђора зазелени, 178.

¹² Исто, 190.

ски интерес чудо. О књажевим везама са трговцима и извозницима Пејо Грујовић пише у „Ратној срећи”.

У Лалићевој причи о Николи Петровићу има размишљања о томе колико је црногорски монарх допринио пропадању витешког морала Црногораца. Наравно, пропадање (или претварање) тзв. *homo heroicus* у човјечуљка модерног доба (или доба капиталистичке ере) шири је процес, па ни сам Лалић не мисли да је тај процес у Црној Гори могао зависити само од једне (историјске) личности, макар (она) имала и онолико самодржачке власти колико је имао књаз Никола. Али је очито да, на црногорском простору, Лалић тај процес доводи у везу са начином владавине краља Николе и утицајем двора на текућа збивања. По писању Пеја Грујовића, Лалићева јунака, два основна крака црногорског витешког морала – чојство и јунаштво – страдала су у сукобу са новим добом, па је „јунаштво прилагођено новим техничким потребама”, а „нашим сусједима и сабраћи није јасно шта је чојство. Мора им се дуго објашњавати, а кад мислиш да су схватили, они одмахну: хвалисање црногорско!...” Лалић експлицира суштину појма: „Јер тај наш идеал од човјека, што мора да буде и јунак и човјек и борац и светац у исто вријеме, тај пастирско-аристократски, пожртвовани, вјерни, смјерни *homo heroicus* – за њих је нешто невјероватно и немогуће”, а потом каже и шта је било са тим човјеком: „Сви се слажу, чак и они добронамјерни, да је херојски човјек нестао: самљела га државна машина Његошева, Данилова, Николина, Пашићева, а и без тога – економске прилике му нијесу погодне... Признајем и ја, нестао је”. Пејо се нада његовом васкрснућу.

У Пејовом писању о књазу, главарима, психологији масе, има ироније која прелази у цинизам. Подаништво масе књазу годи, перјаници су му одани, он, упоређен са библијским Мојсијем, надувених димија – весео, расположен. И он и психологија масе и Лалићев исказ подсјећају на Змајево писање и његовог Балахаху. Сљедећи Пејов запис то показује: „Они су га чекали сатима. Гомила свијета из разних крајева није имала пречег посла од чекања Господара. Главари су стајали око Мурве, а остали поданици, према значају и грбовима, нешто даље – да се касте не помијешају. Сви су гледали према Двору – као да ће им се сунце родити кад се он појави и заузме централно мјесто у спектаклу које више не напушта. Кад он изађе на степениште, скидали су капе с главе све до краја, чак и они који га не виде, и клицали. Настао би затим тајац, у којем се чују само његове потпетице: примиче се, а пред њим се отвара пут као море пред Мојсијем. За њим перјаници, сви стасити и унезвјерени – једном страном лица услужни, оном другом намргођени да застраше народ. Један му носи столицу, други струку, трећи нешто треће или четврто. При томе се утркују – куд он оком, они скоком – јер то им је једина школа: будући племенски капетани треба прво да исполажу испите крајње послушности. Главари старији, већ на заласку, држећи капе у рукама, убацују се у тјескобу између њега и перјаника. За

перјаницима чепље свјетина у димијама и цамаданима, са сукненим докољеницама, неки с празном ногавицом или с рукавом у којем одавно нема руке, инвалиди, тражитељи правде, увријеђени кућевићи, као огроман шарени рој који не зна куд га води матица његова у плавој долами, кратких ногу у широким димијама... Кад су дознали гдје их је довела, то више ни бог није могао да поправи".¹³ Пејово даље писање је биљег времена и историјска разгледница Црне Горе, књаза и Црногораца. Пејо наставља: „Вријеђало ме кад сам гледао како му прилазе стари људи, за које се зна да су некад негдје јунаци били, а он пушта да му љубе руку, па кољено, па чак и skut од доламе... Вријеђало ме што он трпи, а и што су они постали тако савитљиви и покорни, па сам послије таквих призора по цио дан био потиштен". Лалић плијени примјерима пропадања црногорског морала и самовоље црногорског монарха. У критици морала главарског слоја и његовог лакејског понашања према књазу Николи и његовом двору – Лалић је са својим јунаком на умјетничком нивоу најбољих српских критичарсатиричара из епохе реализма.

За утјеху, Лалић је (уз раније споменуто) у два наврата, у „Прутом по води" саопштио нешто допадљивије о краљу Николи, иначе свакад је критичан. У једном случају је, сјећајући се затвора на Ади Циганлији, споменуо да је тамо Рифат Бурцовић „поред осталог пјевао и баладу краља Николе: 'Ситна књига на жалосни Љубовића двор долеће, Алил-бег је чита, гледа, па је мајци на skut меће: Вићи мајко, вићи мила, бег Лакешић шта ми пише – да Хајкуна вјереница не зове се моја више", а у другом случају наводи причу коју је њему, Лалићу, испричао Милош Драговић из Липова, а односи се на једно краљево пропутовање низ Горњу Морачу.

Лалићево писање о краљу Николи је на линији онога што ми називамо његовом демистификацијом црногорског морала и система власти засноване на свемоћи књаза-монарха, који чини прве искорак у модерно доба и његове институције. Критички сагледавајући владавину монарха и понашање његове породице – Лалић је оставио могућност (и обавезу) да се критички посматра и његово писање о објекту интересовања и збивањима око њега. Можда ће неко посумњати у објективност писања Пеја Грујовића (и других јунака) о црногорском књазу и његовом двору, можда ће неко указивати на Лалићеву тјесногрудост и једностраност у оцјењивању Николине владавине и сл., али је очигледно да је Лалић поборник истине и поштених намјера. Наше нарави, нашу прошлост и посрнућа (у другом дијелу, наравно, и успјехе), наше невоље и муке Лалић је изврсно одсликао. Тако је и у случају краља Николе, његовог двора и онога што се око њега дешавало. Док ово пишем присјећам се пословице у Голеовом навођењу: „Не ружи огледало, ако ти је лице ружно", па кад је то тако,

¹³ Рајина срећа, 70.

прошлости се, у Лалићевом приказивању, не можемо одрећи. „Сам себи сам говорио да прошлост није гуштеров реп који се може одбацити и зарастати”, каже Лалићев јунак Пејо Грујовић, зато нас и сучељава са Петровићима, Пашићима, Пешићима, Протићима.

Лалић је беспштедан критичар краља Николе, краљевског дома, династије, наслѣдника. За самог краља Николу каже: устобочио се, шепури се, безбрижан је, неискрен, отима, стари глумац, стари лисац, спасава гузицу, надувен, лукав, зубат, поган, силеција, бездана јама, самодржац, нарогушен, орјат, тирјанин, махараца, врда, хрчак, намигује, позајмљује, просјачи, учествује у мрцварењу, лицемјер, бјегунац и сл. Из те атрибуције и вокабулара није се могао плести мајестетичан стилски вијенац краљу и његовом двору. Отуда је краљ Никола лоше прошао у виђењу нашег најраснијег приповједача – М. Лалића. Повија се под тежином Лалићева пјесничког језика.

Чинећи само привидно дигресију, будући да се краљ Никола тек понегдје појављује, морамо, колико зарад Лалића толико и ради краља Николе, указати на то како Лалићеви јунаци, у условима владавине краља Николе, гледају на идеју уједињења југословенских народа, реализовану почетком децембра 1918. године. Лалићеви јунаци су, вјеровато, имали за узоре Њемачку и Италију, а можда су полазили и од народне мудрости, сажете у пословици „У снопу је и прут јак” кад су идеју уједињења истицали као тежњу и циљ којем треба тежити. По мудрости, опет, да „мањи поток у виши увире” – Србија се експонирала као водећа снага која уједињење може остварити, али једна од препрека је и црногорски двор. Против њега је и Русија, чији је шеф генералштаба формулисао идеју – задатак „да је једна јака црногорска војска за нас (Русе) непожељна”, па је сходно томе дјеловао и српски политичко-војни врх. Треба се присјетити да је у основном програму Србије, послје уласка у Први свјетски рат, темељна идеја била да нова централна држава треба да буде Србија, али без Црне Горе.

Племенита идеја уједињења је, наравно, шира и ширег значаја, од онога што виде Лалићеви јунаци, али је и они осјећају као спасење, као тајанственост чија ће се вриједност тек показати. Пејо Грујовић наводи у „Ратној срећи” да је студентска ујединитељска, „уједињашка” идеја стицала „славу и подршку новинара”, а да је краљ Никола био у увјерењу да студенте подстиче Пашићева политика. Пејо даље наводи да је једна од идеја црногорских студената била „да напишемо племенске митове, заслуге и славе, да разбијемо племенске чауре, да се наше људство измијеша са свијетом, да запјева и друге пјесме, а не само главо-сјечке и књажевске”. И на другом мјесту, друга личност, Пеју Грујовићу саопштава да се „не може више ништа ханцарима и племенским сердарима”. Грујовић наводи да је проф. Ивовић, отац Ластин – Пејове љубави, однекуд поријеклом са херцеговачких страна, кукао „над неслогом”, „над гробљем” балканских народа, познатом још од времена цара Августа и далматинско-панонског

устанка”. Ивовић Пеју предочава да је и даље код нас „иста илирска раздробљеност. Опет имамо сто имена као онда” и наводи: Ментори, Хамани, Дициони, Доклеати итд. На Пејову примједбу да би „онда требало да нас неко уједини”, Ивовић одговара: „Невоља је што има превише ујединитеља. Хтио би то твој Никола са синовима, а и овај овдје, с Николиним унуцима. Хоће то и Фрања с његовим генералима”.

Уз студенте, идеју уједињења, свакако из виших, државних, интереса, у виђењу Лалићевог јунака, заговарали су и комити. А да би се то остварило, потребно је било раскртити са династијом. Пејо интерпретира комитске одлуке са једног договора, па каже: „Слажу се сви у једноме, и понављају један за другим: да краљ Никола са синовима и ћеркама нема више шта да тражи у Црној Гори!... Сложише се и у другом: да у нашу црногорску државицу, заосталу, сиротињску и малену као каменица – никад брод прогреса неће и не може упловити док је таква и толична, па да нам зато будућност налаже отварање, уједињавање и јединство са Србијом и другом балканском браћом и дружином”. И Србији је, у виђењу Лалићевих јунака, одговарала идеја уједињења. Али, концепт уједињења различито је схватан (и интерпретиран). У роману „Докле гора зазелени”, подсећајући на војводу Гавра (и Нелидова) Пејо Грујовић каже: „Није кошмар, као прије, повишење, него и само постојање Црне Горе: самим својим физичким присуством, и кад хоће и кад неће, она намеће двојство, диобу, погађање, плурализам, федерацију, а тиме се неминовно супротставља централистичкој концепцији уједињења”. Концепту уједињења, какав је заговарала Србија, краљ Никола није одговарао. То Лалић и показује.

Занимљиво: у виђењу Лалићевих јунака, иако су комити имали визију уједињења и јединствене државе и са Србијом, политика Србије је била против комита. Можда се и са разлога што су комити тражили идентитет Црне Горе и Црногораца. Обје мисли налазимо у дијалогу Пеја Грујовића и учитеља Вуковића, народног првака, клубашког посланика, комите:

„Е па нек знаш”, каже Вуковић. „Србији се ово наше шумовање не допада. Оно смета...”

„Смета Пашићу и његовој династији”.

„И будућности, великој држави – да се све наше уједини...”

Пејово резонување и закључак своди се на ово: „Иако немам пророчног духа, ту сам за тренутак наслутио шта ће бити: да се све наше уједини – треба једни да буду свргнути, они други разоружани, трећи преварени, а четврти премлаћени и обешчашћени – да ли да кажем разочарење?...”

Сумње у цјелисходност уједињења какво су наслућивали у политици Србије према Црној Гори, Пејо Грујовић је изразио и у присјећању комитских одлука о сузбијању утицаја краља Николе (рекло би се тзв. раскринкавању) тамо гдје се он осјећао. Пеја почињу растезати црне мисли – шта послјије краља и уједиње-

ња? То што он наслућује није добро. Пејо се присјећа: „Требало је, према одлукама комитских сабора у Добриловини и Штитову, да се спроведе агитација против повратка краља Николе и синова у Црну Гору. Слагао сам се с том одлуком и забраном, али сам у души страховао од помисли да на тај начин и тим радом отварамо врата горем: мргодном унуку Николином који ми је по многим знацима наликовао на манитога Зека Станкова. Ту бојазан нијесам никоме повјерио, па ни Сајку, и било је боље тако: многи не би разумјели, а и ко би се са мном сложио – то му не би од помоћи било”.

Лалић је у роману „Докле гора зазелени” донио сљедећи текст Владимира Ђоровића објављен у Народној енциклопедији Станојевића: „Капитулација Ц. Г. понизила је Ц. Г. и излучила је из реда правних савезника. Да то окају Црногорци су, чим су добили прилику 13.11.1918, послије слома Аустрије, свргли династију Петровића и краља Николу с власти и прогласили уједињење са Србијом и осталим суплеменицима”. Лалић се супротставља Ђоровићевој инвективи, а ми апострофирамо само информацију о уједињењу. Пејо Грујовић каже да је „с муком уједињена краљевина Југославија” била „наша велика илузија”, што ће рећи да се уједињењем није постигло оно што се жељело. У „Ратној срећи” он каже „предадосмо Црну Гору без жаљења на милост и немилост Београду, црногорски закони се погазише и пресуде заборавише”. О ефектима уједињења Лалић у „Ратној срећи” каже и ово: „Изгледа да од уједињења корист имаше само они што покрадоше ратну одштету, нико други. Нити нама од њих приону, осим што наши чиновничји прихватише екавицу; ни њима од нас, осим склоности да доколиче, у којој су и прије били довољно јаки. И још је коло србијанско код нас продрло без отпора, одмах послије прошлог рата. Наше не успје у Србији. Просто рођаци Србијанци немају чула за наше скокове праћене крицима – само се окупе да се чуде и да се подругну са сажаљењем лудој браћи и сестрама: 'Ала рипа!'. А шта су наши научили? „Научили су штошта. Научили су, прије свега, да сопствени интерес ставе испред општег”. „За ових двадесет година откад смо се утопили у југословенској заједници” Црна Гора се не помену, као да је непоменица, саопштавају Лалићеви јунаци. Једна доста својеглава личност романа „Докле гора зазелени” наброја шта су Србија и Краљевина Југославија дале Црној Гори за двадесетак година послије уједињења, а у „Ратној срећи” налази се слична мисао: „Није ни чудо што је иста пјесма – ни на другим правцима се код нас није промијенило за протеклих четврт вијека. Некадашња краљевина Црна Гора добила је за то вријеме четири километра асфалтног пута, од Будве до Милочера, и прикључак жељезнице до Никшића, али то није било довољно да нам пјесму промијени. Остала је као и прије – као личка, херцеговачка, динаридска – заостала на пријелазу из монотоног рецитованја према лирској музици. Сто година или двјеста стоји тако та наша пјесма на пријелазу, а никако да га прекорачи и да се бар мало даље откотрља”.

Лалићев јунак Пејо Грујовић био је изричит о уједињењу у неколика случаја и ми мислимо то вриједи навести, како с једног општијег става (и гледања) тако и с обзиром на нашу предметну тему. У роману „Ратна срећа” каже: „То што сам тражио, нијесам нашао”. У његовој животној ултими, увјерени смо, има разочарења и уједињењем какво му (нам) је наметнуто. За нијансу из нешто другачијег контекста, али примјењива и на чин уједињења и вријеме последице њега, је и следећа Пејова констатација: „Стварност није прихватила наша надања, развитак није пошао правцем који смо ми прижељкивали и пројектовали, вријеме нас је надмудрило и догађаји изиграли – али то се није догодило због наше слабости, но се то, редовно догађа сваком надобудном покољењу у неким земљама”.

О краљу Николи и уједињењу у роману „Заточници” записао је следеће: „Присталице краља Николе, Секулови федералисти, сепаратисти, па и комунисти кад добију волујском жилом по табанима те се озлоједе – оно стање што је настало последице уједињења називају србијанском окупацијом Црне Горе. Не само ми, но и газдице и ћифтице србијанске на сличан начин схватају ту ствар и дешавало се доста често да питају браћу Црногорце: 'Је ли вам боље откад сте под нама, или док сте били под Николицом?' Ја, поред свег незадовољства у којем сам се киселио двадесет година између два рата, ипак не пристајем да је то била окупација: није била окупација, но је то јединство и уједињење с браћом Србима и осталим Југословенима хтио народ Црне Горе и за то се изјаснио великом већином гласова”.

А о Његошу, Милошу, Србији, српском народу и уједињењу записао је ово:

„Његош је био незадовољан махинацијама кнеза Милоша; Његошеви насљедници опортунизмом кнеза Михаила; Млада Босна, Супило, клубаша незадовољни Пашићевом политиком. Али, поред свега тога, морали бисмо Србији захвалити: учинила је оно што ми други нијесмо могли; омогућила нам да се сусретнемо и изближе омиришемо у ширем кругу но што нам се могло надати. Можда ће нам то помоћи да се у следећих хиљаду година одрекнемо бар неких вишкова егоизма и неповјерења, апетита, рогова, отрова који сметају удруживању.

Али како наћи начин да се ода признање Србији, а да се тиме не узнесу њени шовинисти, и да те онда они с друге стране не прогласе за великоспрког хемогенисту или за нешто горе од тога?... Зато ја ништа не признајем онима горе, но само регули с опанцима: онаких над (реалистичких) опанака нема нигдје на свијету!...”

Како је Пејо Грујовић, једна од проминентних личности Лалићеве прозе, ми сматрамо умјесном сугестију да је Лалић том јунаку позајмио властито изјашњавање о темама које разматрамо, те да је Пејово изјашњавање истовремено и Лалићево. У то нас увјерава цјелокупна Лалићева активност, посебно она у периоду тридесетих и четрдесетих година овога вијека, али и касније. Југословенски оријентисан – он је реафирмисао чин уједињења, особито са Србијом, али, дакако, само на равноправном партнерству.

Krsto PIŽURICA, M.Sc.,

KING NICHOLAS IN MIHAILO LALIĆ'S PROSE

Résumé

Montenegrin King Nicholas I Petrović (1841-1921) and his Court have also found their place among the prose works of Mihailo Lalić, that of his so called tetralogy, a series of four related novels: *Fortunes of War*, *Prisoners*, *Until the Hills Turn into Green* and *Looking Down the Roads*. Montenegrin socio-political stage of the first two decades of the 20th century, as featured in these novels, which is the period of the last decades of King Nicholas' reign too, quite normally places King Nicholas and his Court high among the writer's interests. Lalić speaks about King Nicholas through the words of Pejo Grujović, an author-to-be of the memoir prose, as well as through the words of other heroes of his prose, but it is quite obvious that these cannot be but the words of the writer himself, as are the judgements pronounced on the King's rule much the same.

Lalić wrote about King Nicholas deprived of any romantic enchantment by the King's reign, using historical documents, particularly those intended to demystify the King's aureole of a historically prominent figure and bring him down to the level of a ruler responsible for the destiny of Montenegrin people and his army. King Nicholas is not a genuine kind of hero in Lalić's novels, he is not even a bearer of action, he is just one about whom words are spoken by others within the general context of historical happenings. Lalić is a writer who puts his efforts in bringing before his readers King Nicholas in a too realistic light; writer's judgements are that of a severe man; he is more than a critic of King Nicholas and his surrounding. Military skills of King Nicholas are not those, which are much praised by Lalić. As the Chief Commander, King Nicholas was proclaimed guilty by him for heavy losses Montenegrins suffered under the city of Skadar in the First Balkan War, for the state of Montenegrin army in Bregalnica; he accused him for fleeing in 1916. The King was not able to see through the plans allies had about Montenegro on entering the World War I. Lalić wrote rather negatively about the King's sons, too. Not only were the new economic relations, Lalić thought, those which contributed largely to disappearance of that special moral conscience of Montenegrins as courageous warriors, a kind of heroism, and their turning into just small and insignificant, funny figures of the modern era - responsibility for that was as much of King Nicholas himself, Lalić was implicit. He saw him fully conflicted with the democratic processes taking slow pace in Montenegro by the beginning of the century. He, the King, Lalić thought, was a major obstacle to the unification, realised in 1918. At last, we might say, Lalić presented the King as a rather negative personality.

